

MANTIK SANATININ ÖĞRETİMİNDE GRAMERİN YERİ VE ÖNEMİ -FÂRÂBÎ ÖRNEĞİ-

Hülya ALTUNYA*

ÖZ

Mantık ve gramer sanatları arasındaki bağ, düşünceyle dil arasındaki birbirini tamamlayan ilişkiye dayanır. Mantık sanatında doğru çıkarım yapmanın kuralları belirlenirken bu çıkarımların dilde doğru biçimde ifade edilmesi önemli bir sorundur. Mantığın kurucusu Aristoteles (ö. MÖ. 322) mantık kitaplarında dilbilgisi konularına az da olsa yer verir. İslâm düşüncesinde ise mantık sanatının inşa edicisi olarak Fârâbî (ö. 950), ilk öğretici kabul ettiği Aristoteles'in bu konudaki görüşlerini daha da geliştirerek mantık ve gramer arasında güçlü bir bağ kurar. Hatta bu bağ mantık sanatını öğrenmeye başlamadan önce gramer sanatının bilinmesini gerektirir. Ancak gramer sanatı, terimleri mantıktaki kullanılışı bakımından açıklmalıdır. Böylece gramer sanatıyla, mantıktaki terimlerin anlam sınırları tayin edilerek dilin biçimsel olarak doğru kullanımı sağlanır. Bu makalede genel olarak mantık öğretiminde gramerin yeri ve önemi Fârâbî'nin Mantıkta Kullanılan Lafızlar adlı eserindeki görüşleri çerçevesinde ele alınırken özel olarak mantıkta kullanılan "edatlar" incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Mantık, Dilbilgisi, Dilbilim, Fârâbî, Biçimsel Dil.

THE PLACE AND IMPORTANCE OF GRAMMAR IN TEACHING OF LOGIC ART -THE CASE OF FÂRÂBÎ-

ABSTRACT

The link between logic and grammar arts is based on the complementary relationship between thought and language. While determining the rules of making correct inferences in logic art, it is an important problem to express these inferences correctly in the language. Aristotle (d. 322 BC), the founder of logic, gives little place to grammar topics in logic books. In Islamic thought, Fârâbî (d. 950), as the builder of logic art, establishes a strong link between logic and grammar by further developing the views of Aristotle in the logic art, whom he accepted as the first tutor. This connection even requires knowledge of grammar art before beginning to learn the art of logic. However, grammar art should explain terms in terms of their usage in logic. Thus, with grammatical art, by determining of the meaning boundaries of terms in logic, as formal usage of language is provided correctly. In general, in this article, the place and importance of grammar in logic teaching will be discussed within the context of "prepositions" used in logic while focusing on the views of Fârâbî in his book called Phrases Used in Logic.

Keywords: Logic, Grammar, Linguistics, al-Fârâbî, Formal Language.

---

* Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi öğretim üyesi

FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)

2020 Bahar, sayı: 29, ss. 321-336

Makalenin geliş tarihi: 28.02.2020

Makalenin kabul tarihi: 05.05.2020

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/flsf>

FLSF (Journal of Philosophy and Social Sciences)

Spring 2020, issue: 29, pp.: 321-336

Submission Date: 28 February 2020

Approval Date: 05 May 2020

ISSN 2618-5784

İnsanı diğer canlılardan ayıran özsel özelliği olarak düşünme, varlığı kavrama, anlama ve bilgi oluşturma yetisinin adıdır. Dil ise her türlü düşünce, duygu ve isteğin ifade edilip diğer insanlara aktarıldığı sözsel sistemdir. Düşünme yetisi her insanda potansiyel olarak bulunur ve ona, öğretimle doğru biçimde çıkarım yapma gücü kazandırılır. Dil toplumların üzerinde uzlaşarak hem ses hem de anlam bakımından ortak unsurlar ve kurallardan oluşan yapıdır. Bu uzlaşımın doğru kullanımı öğretim sayesinde mümkün olur. Bilginin elde edilmesinde ve aktarılmasında hem düşüncenin hem de dilin doğru biçimde kullanımına ihtiyaç duyulur. İşte Antikçağ'da Platon (ö. MÖ. 348) ve Aristoteles'le başlayan dil ve düşünce üzerine çalışmalar, İslâm düşüncesinde Fârâbî ile birlikte dil ve düşüncenin sistematik bir biçimde anlatıldığı eserleri ortaya çıkardı. Açıkçası Fârâbî doğru düşünmenin tekniklerini anlatan mantığa ve doğru dil kullanımını anlatan dilbilgisine dair meseleleri bir çok eserinde ele alarak biçimsel düşünmeyle birlikte biçimsel bir dil kullanımının önemi ve değeri üzerinde durdu. Öyle ki biçimsel düşünce ve dilin elde edilebilmesi için dilin ölçütü olan dilbilgisiyle düşüncenin ölçütü olan mantık öğretiminin birlikte yapılması gerekir.

Bu çalışmada Fârâbî'nin mantık sanatını öğrenmeye başlayacak öğrenciye kolaylık sağlaması amacıyla dilbilim ve dilbilgisi kurallarını bu sanat açısından bir araya getiren *Mantıkta Kullanılan Lafızlar* adlı eserini mantık öğretimi açısından inceleyeceğiz. Mantık sanatına başlangıç olarak okutulması bakımından Porphyry (ö. 305)'un *İsagoci*'sine benzeyen bu çalışmada, aslında mantık ve dilbilgisi kurallarının bir araya getirildiğinde dilin mantıksal bir biçim kazanması beklenir. Mantık sanatını öğrenmeye zihni hazır hale getirmek için sadece mantığın temel kavramları anlatılmakla kalınmayıp terimler (lafızlar) ve onlardan oluşan yargılar mümkün olduğunca çok anlamlılıktan korunur. Daha açık bir ifadeyle mantık sanatının dilde tam anlamıyla doğru biçimde tatbikinin öğretilmesi amaçlanan bu eserde, dilbilgisinde kullanılan terimlerin mantık tarafından anlam sınırları belirlenmektedir. Bunun için dilbilgisi konularından isim, fiil, edat (harf) açıklandıktan sonra kelimelerin gündelik dilde ve çeşitli sanatlarda kullanımında ortaya çıkan anlam farklılaşmasına değinilmektedir. Mantık kitaplarında yer almayan edatlar ise anlamlarına ve buna uygun olarak dilde kullanımlarına göre sınıflandırılarak geniş biçimde ele alınmakla yargıların ana eklemlerinin doğru kullanımına dikkat çekilmektedir. Bu çalışmada genel olarak Fârâbî'nin mantığın bir sanat olarak öğretiminde dilbilgisine verdiği önem ve mantık sanatına uygun olarak hazırlanan dilbilgisi kurallarının öğretimiyle ilgili görüşleri incelenecektir. Daha özelde ise Arap dilindeki edatların çeşitleri ve anlamlarının mantık sanatı açısından yeri araştırılacaktır.

Buna göre çok yönlü ve devamlı surette gelişen yapısıyla dil, her toplumda bireylerin kendi aralarında anlaşmalarını sağlayan ortak bir zemindir. Anlamlı ses parçalarının bir araya getirilmesiyle oluşan sözcükler, insan zihninde kavramları ve anlamları, dış dünyada şeyleri ve sözlü iletişimde sessel yapıları

ve yazılı iletişimde yazıyı meydana getirir.¹ Yani sözcükler, basit dilsel ifadeler değil, hem varlığı gösteren hem de bunun karşılığında dil ve düşüncede varlığa işaret eden yapılardır. Dilin varlığı ise birbirinden oldukça farklı görünüşleriyle birlikte soyutlama işleminin dahil olduğu karmaşık bir bütünden ibarettir. Bazı yönleriyle evrensel bazı yönleriyle yerel, milli, kendine has özellikleriyle dil, farklı açılardan ele alınma ve incelenme yöntemlerine sahiptir.² Dilsel sistemlerin tam olarak görevini yerine getirebilmesi için Antikçağ'dan bu yana çok sayıda incelemenin yapıldığını söyleyebiliriz.

Antikçağ'da Platon *Kratylos* adlı diyalogunda ad, adlandırma, fiil vb. kelimeleri köken, anlam ve doğruluk bakımından inceleyerek dille ilgili bazı problemleri konu edinir. Bu diyalogunda Platon adlarla nesnelere arasındaki ilişkinin belirlenmesinde daha çok doğal uygunluktan yana görüş beyan eder. Fakat Aristoteles nesneyle adı arasındaki ilişkinin insanların uzlaşmayla mümkün olduğunu öne sürer. Buna ilave olarak Aristoteles, adlarla anlamları arasındaki ilişkiyi biçimsel bir dilde kurmak üzere dilbilgisine dair çeşitli kurallardan bahseder. Dilde insan zihnine dair özellikler bulmaya çalışan ve dilbilgisini biçimsel mantığın bir görünüşü olarak ele alan Aristoteles, özne ve yükleme dayanan bir cümle/önerme kuramı oluştururken sözcük çeşitlerini sınıflandırır.³ Nitekim Aristoteles dilbilgisine dair görüşlerini, şiirde dilsel anlatımın bütünlüğü açısından *Poetika*'da anlatır. Burada sözcük türleri kullanılışlarına göre harf, hece, bağlaç, belirlilik edatı (the article), isim, fiil, hâl ve cümle olarak sınıflandırılır ve örneklerle açıklanır.⁴ Aristoteles'in dilbilgisini mantık eserlerine nazaran *Poetika*'da daha geniş incelemesinin etkisini, Antikçağ'ın ilk gramer kitabını yazan ve peripatetik geleneğin takipçisi Dionysios Thraks (MÖ. 170-90)'ta görebiliriz. Onun *Gramer Sanatı* isimli eseri şöyle başlar: "*Gramer, şairler ve yazarlarca pek çok konuda söylenen sözlerle ilgili bir deneyimdir.*"⁵ Diğer taraftan Aristoteles dilbilgisi konularını daha kısa olarak *Kategoriler* ve *Önergeler* adlı kitaplarında inceler. Onun mantık eserlerinde dilbilgisinin, mantık konuları için hazırlık teşkil edecek kadar yer almadığını söyleyebiliriz. *Poetika*'da dilbilgisi konularından daha geniş olarak bahsedilmesi, bu konuların dilsel anlatımla ilişkilendirilmesinden ve bunun ise şiirin konuları arasında sayılmasındandır.

¹ Doğan Aksan, *Dil, Şu Büyülü Düzen*, Bilgi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2003, ss. 51-55.

² Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998, s. 11.

³ Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, s. 23-24.

⁴ Aristoteles, *Poetika*, çev. İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 9. Basım, İstanbul, 2001, 1456b, s. 56.

⁵ Dionysios Thraks, *Gramer Sanatı*, çev. Eyüp Çoraklı, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 19. Dionysios, İskenderiye okulunun dilbilgisine dair görüşlerini özetleyerek ve yeniden şekillendirerek *Gramer Sanatı* isimli eserini yazmıştır. Dilin formel bir yapı kazanmasına odaklanan bu çalışma, şiir ve düzyazı metinlerinde dilin doğru kullanımını sağlamak üzere hazırlanmıştır. Diane Bornstein, *An Introduction to Transformational Grammar*, University Press of America, Newyork, 1984, s. 4-5.

Dilbilimciler gramer sanatının mantıkçılar tarafından başlatıldığını kabul etmekle birlikte dilbilgisi kurallarının biçimselleştirmesinden şikayetçidirler. Sözelimi dilbilimci Ferdinand de Saussure (ö. 1913) dilbilgisi çalışmalarının Antikçağ'da Yunanlılar tarafından başlatıldığını ve onların mantığa dayandığını ifade ettikten sonra bu çalışmaların, dille ilgili bilimsel ve yarar gözetmeyen bir yaklaşımla oluşturulduğunu öne sürmektedir. Çünkü doğruyu yanlıştan ayırt etmeye yarayan kuralları koyan bu çalışmalar, gözlemden uzak olduğu için dar ve kuralcı bir çerçeve içerisinde kalmıştır.⁶ Burada Saussure dilbilgisine dair ilk görüşlerin mantıkçılar tarafından ortaya konulmasını, dile dair kuralları veren dilbilgisi sanatının doğru/yanlış ölçütüyle kısıtlı bir alana sıkıştırılması olarak yorumlamaktadır. Oysaki mantıkçıların dilbilgisi çalışmalarında, düşünce ve dünya arasındaki bağın dil vasıtasıyla oluşturulması, dilin formel bir yapıya büründürülmesi amacı güdülmektedir.

Esasında mantıksal biçim, dilin dünyayla bağlantısının kurulmasını ve anlamın varlığını ve doğruluğunu tespit etmede önemli bir husustur. Açıkçası dilin ya da mantığın ifadesiyle önermenin her tür gerçekliği ifadelendirebilmesinde mantıksal biçim, dille varlığı birbiriyle örtüşüren yapıdır. Önermenin gerçekliği dile getirebilmesi, bu yapının dille varlık arasındaki mutabakatına dayanır. Kavramlar ve onların bir araya getirilmesiyle oluşan önermelerin gösterdiği tasavvurun anlatılmak istenilen şeyle uygunluğunda mantıksal biçimin belirleyici bir rolü vardır. Şu halde önermede işaret edilen tasavvur, mantıksal kurallarla belirlendiğinde yine mantıksal bir yapıya sahip olur. Diğer bir ifadeyle mantıksal biçim, önermenin ifade ettiği anlamın gerçeğe uygun biçimde dile getirilmesinin garantisini verir.⁷ Aslında burada mantığın görevi, doğrudan dili, terimleri incelemek yerine düşüncenin dilde işleyişinin kurallarını belirleyerek kavramlar ve bunlar arasındaki bağın gerçekliğe uygun olarak kurulmasını denetlemekten başka bir şey değildir.

Antikçağ'da temelleri atılan dil, mantık ve varlık üzerine kurgulanan bu zeminin, İslâm düşüncesinde Arap dilinin biçimsel düşünmeye uygunluğu problemi olarak mantıkçılar ve dilciler arasında tartışma konusu olduğunu söyleyebiliriz. Arap dilinin biçimsel yapısı hakkındaki bu tartışmalar, Aristoteles mantığının Arapçaya tercüme edilmesiyle birlikte dilciler ve mantıkçılar arasında başlar. Aristoteles'te varlık, dil ve düşünce arasında kurgulanan bağ,

⁶ Ferdinand De Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001, s. 27. MÖ. 335'li yıllarda Hintli dilbilimcilerinin dilbilgisi öğrettiğine dair bilgiler olmakla birlikte Batı düşüncesinde dilbilgisinin kurucusu Aristoteles'tir. Daha sonra Romalılar ile İskenderiye dil okulları dilbilgisi çalışmalarını geliştirmişlerdir. Ortaçağ'da Gramer temel üç bilimden biridir. Rönesansta İtalyanca, Almanca ve Fransızca gibi dillerin gramerleri yazılmıştır. 1660'da Antoine Arnauld ve Claude Lancelot, *Genel Dil Bilgisi ve Mantık*, 1662'de Antoine Arnauld ve Pierre Nicole, *Düşünme Sanatı ve Mantık* kitaplarını yazmışlardır. Firdevs Güneş, "Dil Bilgisi Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar", *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 2 (7), (ss. 71-92), 2013, s. 73.

⁷ Taylan Altuğ, *Dile Gelen Felsefe*, YKY, İstanbul, 2001, s. 229.

onun mantıksal biçim anlayışının rasyonalist ve realist bir yapıda olduğuna işaret eder. Daha açık bir ifadeyle düşünme objeleri yansıtıken, konuşma tam ve dosdoğru olarak düşünmeyi yansıtır. Dilin yapısının, objelerin yapısını göstermesi, onun mantığının ontik yapısından kaynaklanır yani dil, bu ontik yapının belirlendiği zemindir.⁸ Şu halde Aristoteles mantığı, varlığın dilde ifade edilebilmesinin kurallarını belirleyen ontik yapıdaki bir düşünme sistemidir. Buradan hareket eden mantıkçılar Arap dilinin biçimselleştirilmesi için düşünmenin yöntemi olarak mantığın kullanılmasını savundular. Ancak onlar karşılarında Arap dilinin yapısal olarak kendiliğinden biçimsel düşünmeye uygun olduğunu savunan dilcileri buldular.

İşte Arap dilinin biçimsel düşünmeye uygunluğu tartışmalarında⁹ Fârâbî, biçimsel yapının inşa edilebilmesi için Aristoteles mantığını dikkate alarak dilin yapısı ve dilbilgisi üzerinde durur. Zaten onun yaşadığı dönemde Bağdat'ta, özellikle bilimsel ve felsefî konulara ilginin yüksek olması ve mantıkçılarla Arap dilbilim ve dilbilgisi bilim adamları arasındaki bilimsel tartışmalar kendisini ister istemez bu konuya yönlendirmiştir. Ayrıca Fârâbî'nin mantık öğrendiği Süryanî hocalarının bu iki bilime dair görüşleri, onun düşüncelerini büyük ölçüde belirlemiştir. Buna ilave olarak mantığın Yunan dilinden Arapçaya aktarılmasından kaynaklanan dilsel problemlere çözüm aranması dilbilgisi ve mantık sanatlarının birlikte ele alınmasını gerekli kılmıştır. Zira Yunanca ve Arapça dilleri arasında, yapıdan kaynaklanan ve dilbilgisi bakımından farklılıkların bulunması mantığın Arapçada uygulanmasında zorluklar ortaya çıkarmıştır.¹⁰ Dolayısıyla tüm bunların Fârâbî'nin hem mantıkla ilgili hem de mantıkla ilgili olmayan neredeyse bütün çalışmalarında¹¹ az veya çok mantığa ve dilbilgisine yer vermesine neden olduğunu söyleyebiliriz.

⁸ Ernst von Aster, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, Sosyal Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1994, s. 15.

⁹ Batılı araştırmacılar Arap dilinin biçimsel düşünmeye uygun hale getirilmesinin Aristoteles mantığı ve özellikle onun *Peri Hermeneias* isimli eseriyle gerçekleştiğini iddia etseler de mantığın, İslâm düşüncesine dahil olmasıyla Arap dilinin biçimselliği tartışmaları dilciler ve mantıkçılar arasında yapılmıştır. Yani Arap dilcileri, Arapçanın biçimsel bir yapısının bulunduğunu savunmuşlardır. Çünkü Aristoteles mantığı, Yunan varlık anlayışına dayanan bir ontolojinin ürünü olduğu için onun, dilin biçimselleştirilmesine dair kuralları, Arap diline uygun değildir. Sözelimi Arapçada varlık bağlacının bulunmaması, kelime ve cümle yapısının farklılığı gibi hususlar, Aristoteles mantığının Arap dilinin biçimselleştirilmesine dair girişimlerde yetersiz kalabilir. İslâm ilimlerinde mantık düşünme yöntemi olarak uygulanmaya başlandığında, Arap dilcileri tarafından Arapçanın kendine ait düşünme yöntemi olduğu savunulmuştur. Geniş bilgi için bkz. Sadık Türker, "Erken Klasik Arap Dilbilgisel Düşüncesinde (EKADD) Kıyas ve Temelleri", *Kutadgubilig Dergisi*, S. 11, 2007, s. 139-143.

¹⁰ Sadık Türker, "Erken Klasik Arap Dilbilgisel Düşüncesinde (EKADD) Kıyas ve Temelleri", s. 103.

¹¹ Fârâbî *İlimlerin Sayımı*, (*İhsau'l-Ulûm*), *Harfler Kitabı* (*Kitabu'l-Huruf*), *Mutluluk Yoluna Yönlendirme* (*Kitâbu't-Tenbîh ala Sebili's-Saade*), *Mantıkta Kullanılan Lafızlar* (*Kitabu'l-*

Gelinen bu noktada Fârâbî'nin mantık öğretiminde dilbilgisiyle ilgili konulara geniş şekilde yer vermesinin nedenleri daha açık hale gelmektedir. Ona göre bu iki sanat arasındaki ilişki dilbilgisinin belli bir milletin diline ve o dili konuşanlara ait kuralları ele almasına ve mantık sanatının terimler hakkında bütün dillerde ortak olan kanunları incelemesine dayanır.¹² Öte yandan onun düşüncesinde dilbilgisi her dilin kendi yapısından hareketle oluşturulan dilin doğru kullanımıyla ilgili kuralları anlatan yerel bir sanat olmasına karşın dilbilim dillerin ortak yapısını açıklayan evrensel bilimdir. Nitekim mantık bu ortak yapıdan hareketle evrensel düşünme biçiminin kurallarını ortaya koyan sanattır. Buna göre mantık öğrenmeden önce mantıkçılar tarafından hazırlanan dilbilgisinin öğrenilmesi, mantıksal kuralların Arap dilinde doğru biçimde uygulanabilmesinde biçimsel bir dil kullanımını öğrenmek demektir.¹³ Zaten tüm dillerde olduğu gibi Yunanca ile Arapçanın benzer dilsel yapıya sahip olması mantığın ortak bir yöntem olmasını kolaylaştırmaktadır.

Yunanca bazı mantık terimlerinin Arapçada karşılığının olmaması veya bu terimlerin Arapçada kullanım farklılığının bulunması Fârâbî'nin Arap dilinde mantık öğrenimini kolaylaştırmak amacıyla *Mantıkta Kullanılan Lafızlar* adlı eserini ortaya çıkarmıştır. Aslında Fârâbî, konusu doğrudan mantık ve dilbilgisi olmayan *Mutluluk Yoluna Yönlendirme*'nin sonunda, bu ilişkiden bahsettikten sonra mantık sanatını öğrenmeye başlayacak öğrenci için mantıksal anlamlara delâlet eden bu eserini yazacağını haber vermektedir. Zira mantıkla ilgilenenlerin bu bilimin ilk prensiplerinin öğrenimine başlamadan önce *bir anlamı gösteren sözcükleri (lafızlar)* bilmelidir. Bu eserin içeriği dikkate alındığında mutluluğu elde etmenin ilk basamağı, dilbilgisinin ve mantığın öğrenilmesidir.¹⁴ Fârâbî mantığın konusu olan akledilirlerin ancak terimlerle bilinebilirliğine değinir. Bu yüzden bir anlamı gösteren terimlerle, akledilir anlamların birlikte sınıflandırılmasına ihtiyaç duyulur.¹⁵ Ne var ki bir anlamı gösteren terimlerin sınıflandırılarak belirlenmesi görevinin gramerci tarafından yerine getirilmesi gereken bir iş olmasına rağmen gramerci bu görevini yapmadığında mantıkçı terimleri mantıksal anlamlarına göre sınıflandırır.¹⁶ Diğer taraftan Aristocu geleneğin etkisinde olan Dionysos Thraks, gramer sanatını altı bölümde inceler: aksana göre düzgün okuma, varolan edebi türlerin tanımlanması, deyim ve konuların açıklığa kavuşturulması, kelimelerin doğru anlamlarının belirlenmesi, dildeki benzerliklerin sistemli hale getirilmesi ve şiir

Elfaz Müstağmele Fi'l-Mantık) ve *Önerme Kitabının Şerhi (Şerhu Kitabı'l-İbare)* adlı eserlerinde mantık ve dilbilgisi arasındaki ilişkiyi inceler.

¹² Fârâbî, *et-Tavta*, Mantığa Giriş Risaleleri içinde, çev. Yaşar Aydın, İstanbul, 2018, s. 24.

¹³ Mustafa Yeşil, *Fârâbî ve Quine'da Dil, Anlam ve Doğruluk İlişkisi*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 78-79.

¹⁴ Fârâbî, *Risaletu't-Tenbîh alâ Sebili's-Saade*, tah. Sehban Halifat, el-Camiatü'l-Ürdüniyye, Amman, 1987, ss. 236-237; agy., *Mutluluk Yoluna Yönlendirme*, çev. Yaşar Aydın, Mantığa Giriş Risâleleri içinde, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 146..

¹⁵ Fârâbî, *Risaletu't-Tenbîh*, s. 235-236.

¹⁶ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönlendirme*, 188-189.

eleştirisi.¹⁷ Dionysos bir gramerci olarak söz ve anlatım biçimlerini formel yapıda sınıflandırırken Fârâbî, Arap diltçilerini bu açıdan eleştirir. Bu nedenle kitabının bir kısmını terimlerin mantıkta kullanımına ayıran Fârâbî, son konu olarak mantık sanatının amacını, yararını, diğer ilimlerle ilişkisini anlatarak Aristoteles'in *Kategoriler'ini* açıklamaya başlar. Böylece onun mantığa dair eserlerini öğrenmek için zihin hazır hale getirilir.

Fârâbî mantıkta kullanılan terimlerin izahını geniş biçimde yaptığı için *Kategoriler* kitabını yorumlamaya doğrudan *Tümeller* konusuyla başlar. Bu eserde birinci sırada cevher kategorisi, ikinci sırada diğer dokuz kategori ve ek olarak üçüncü sırada zatilik/arizilik, öncelik/sonralık, karşıtlık, birbirini gerekli kılma ve beraberlik kategorileri gelir. Son grupta yer alan kategoriler, Aristoteles'in eserinde yer almasa da Fârâbî, diğerleri gibi bunları ontolojik ve epistemolojik dayanaklarıyla anlatır.¹⁸ Oysaki Aristoteles *Kategoriler'i*, "Yalnız adı bir, ama bu adın ifade ettiği anlamı başka olan nesnelere homonimler denilir. Sözelimi resim'den insan da gerçek bir insan da hayvandır."¹⁹ diyerek açar ve dilbilim konularına kısaca değinir. Denilebilir ki Fârâbî Aristoteles'in kategorilerin doğru anlaşılması için kısaca değindiği dilbilgisi konularını *Mantıkta Kullanılan Lafızlar'da* Arap dilindeki kullanımlarıyla ayrıntılı bir biçimde ele almakla daha en başta dile biçimsel bir yapı kazandırmaya çalışmaktadır.

Fârâbî ve Aristoteles'in dilbilgisiyle ilgili yaklaşımlarında dikkatimizi çeken bir başka husus; Aristoteles'in dilbilgisi konularını mantık kitabında değil şiir kuramına dair kitabında geniş biçimde ele almasıdır. Yukarıda değinildiği üzere Aristoteles, dilbilgisini *Poetika'da* anlatırken Fârâbî, onun bu eserine yazdığı şerhte yani *Şiir Sanatının Kanunları'nda* dilbilgisine dair temel bilgileri çok kısa ifade eder. Burada o, Aristoteles'in *Şiir Sanatları (Poetika)* isimli eserinde ortaya koyduğu fikirleri daha iyi anlamaya yarayacak görüşler ortaya koymayı amaçladığını söyler. Bu nedenle lafızlar yapılarına göre bir şeye delâlet etmesi ve etmemesi, delâlet edenler ise basit (müfred) ve bileşik (mürekkeb) olarak sınıflandırılır. Bileşik olanlar bir yargı bildirenler ve bildirmeyenler şeklinde ikiye ayrılır. Bundan sonra Fârâbî hemen şiir sanatıyla ilgili bilgilere geçer.²⁰ Buna göre Fârâbî'nin bu husustaki tercihinin dilbilgisini doğrudan mantık konularıyla ilişkilendirmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ayrıca yine onun mantık sanatına giriş olarak öncelikle dilbilgisini anlatmasının daha sonra mantık kitaplarında mantık konularının yanı sıra bunlarla ilgili ontolojik ve epistemolojik tahliller yapma imkanını verdiğini ifade edebiliriz.

¹⁷ Dionysios Thraks, *Grammer Sanatı*, s. 19.

¹⁸ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mekûlât*, el-Mantık İnde'l- Fârâbî içinde, tah. Refik el-Acem, c. 1, Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 1986, s. 89.

¹⁹ Aristoteles, *Kategoriyalar*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, MEBY, İstanbul, 1989, s. 3.

²⁰ Fârâbî, "Fârâbî'nin Şiir Sanatının Kanunları Adlı Risalesi", *AÜİFD*, çev. Mehmet Bayrakdar, c. XXXVI, (45-65) s. 47-48.

Fârâbî mantık öğretimine oldukça sistemli bir program önermektedir. Onun mantık kitaplarına giriş olarak yazdığı ve bu sanatı konularına göre anlattığı *et-Tavtia* isimli eserinde, *Kategoriler* ve *Önerme* kitapları terimlerin yapısına göre açıklanır. Buna göre *Kategoriler* kitabı, basit (müfred) kelimeleri, bunlara delâlet eden basit akledilirleri, basit (müfret) kategorilere delâlet eden ve ilk vaz'la yani adlandırmayla belirlenen basit terimleri konu edinir. Ancak *Önerme* yani *İbare* kitabı, bileşik (mürekkeb) akledilirleri ve bileşik terimleri inceler. Bileşik olması ve ikincil vaz'la yani ad konulmasıyla isim, fiil ve harf *Önerme* kitabının konusudur. Ne var ki basit kavramlarla ilgili açıklamalara önerme konusunda ihtiyaç olmadığından bu kitaba alınmamıştır.²¹ Daha açık bir ifadeyle denilebilir ki Fârâbî, *Kategoriler* ve *Önerme* kitaplarının yorumlarında, dil ve düşüncede biçimsel yapıyı akledilirler ve terimler arasında kurduğu ilişkiyle tesis eder.

Bu noktada Fârâbî akledilirlerle terimler arasındaki ilişkiden hareketle, zihinde akledilirler nasıl basit/bileşik (müfred/müellef) ise terimlerin de aynı şekilde dilbilgisinde basit/bileşik (müfred/müellef) olarak ayrıldığını ifade eder.²² Daha sonra Fârâbî mantıkta kullanılan terimleri, bir anlamı gösteren sözcükler olarak isim, fiil ve isim ve fiillerden oluşan bileşik sözcükler olarak sınıflandırır. Aristoteles *Poetika*'da dilsel anlatımı, harf, hece, bağlaç, tanım edatı, isim, fiil, hâl ve cümle olarak kısımlara ayırır.²³ *Önerme* isimli eserinde ise o sözü, isim, fiil, tasdik, inkâr, önerme ve söz şeklinde anlatır.²⁴ Gramerci Dionysos Thraks önce söylem ve söz, sonra sözü; isim, fiil, partisip, tanımlık, zamir, edat, zarf ve bağ olarak sekiz kısımda inceler. Ona göre söylem; sözdizimi bakımından sözün en küçük parçası iken söz; tam bir düşünceye delâlet eden âhenksiz bir söylem bileşimine denir.²⁵ Böylece bir anlamı gösteren terimlerin sınıflandırılmasının Antik Yunan dilbilgisine benzer şekilde Fârâbî tarafından yapıldığını ancak onun terimlerle akledilirler arasında bağ kurarak dil ve düşüncede biçimsel yapıyı oluşturmada daha başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bu durum mantık öğretimini kolaylaştırılmasına katkı sağlar.

Fârâbî, terimlerin gündelik dilde halk tarafından yaygın olarak bir anlamda kullanılırken bilim insanları tarafından başka bir anlamda kullanılabildiğine dikkat çeker. İşte gramer sanatıyla uğraşanlar terimleri, bilim insanlarının kullandığı anlama göre değil de halk arasında yaygın olan anlamlarına bakarak tanımlama yaparlar. Bu nedenle Fârâbî, terimleri sadece mantık sanatında delâlet ettiği anlamlara göre tanımlayarak sınıflandırır. Nasıl marangoz marangozluk sanatında yaygın olan terimlerle konuşursa, tıp vb.

²¹ Farabi, *et-Tavtia*, Mantığa Giriş Risaleleri içinde, çev. Yaşar Aydın, İstanbul, 2018, s. 22.

²² Fârâbî, *el-İbare*, Kitâb fi'l-Mantık içinde, tah. Muhammed Selim Salim, Matbaatü Dâru'l-Kütüb, Mısır, 1976, s. 27.

²³ Aristoteles, *Poetika*, 1456b, s. 56.

²⁴ Aristoteles, *Önerme*, s. 3.

²⁵ Dionysos Thraks, *Gramer Sanatı*, s. 31.

sanatlarda aynı şekilde kendi sanatlarında yaygın olan terimlerle konuşursa mantık sanatında da böyle olmalıdır.²⁶ Burada Fârâbî bir taraftan mantık öğrencisi için terimlerin delâlet ettiği anlamlara göre sınıflandırarak açıklarken diğer taraftan Arap dilini biçimsel düşünmeye uygun hale getirmek için terimlerin anlamlarını mantıksal olarak tayin etmektedir.

Bir anlamı gösteren terimlerden ilki isimdir ve Fârâbî ismi; zati bakımından zamana delâlet etmeden anlamı gösteren sözcük olarak tanımlarken Aristoteles, zamanla ilgisi olmadan uyuşumlu, anlamlı parçaları tek başına alındığında bir anlama sahip olmayan sözcük olarak izah eder.²⁷ Gramerci Dionysos Thraks'a göre isim; somut veya soyut olarak sözün çekimli olan kısmına denilir.²⁸ Terimlerden ikincisi ise her sözde oluşu ifade eden fiildir ve Fârâbî'ye göre fiil, anlamla birlikte zamana delâlet eden sözcüktür.²⁹ Aristoteles fiili, bileşik, anlamlı ve zamanı gösteren ses bütünü olarak tanımlar. Fiilin parçalarının kendi başına anlamı bulunmaz.³⁰ Dionysos'a göre fiil hem zaman hem şahıs hem de sayı gösteren, etken ya da edilgen bir durumda olan ama hali olmayan söylemdir.³¹ İsim ve fiilden oluşan bileşik sözleri Fârâbî, isim veya fiil cümlesi olarak adlandırır.³² Böylece Fârâbî'nin isim ve fiil tanımları, büyük ölçüde Aristoteles'in tanımlarıyla benzeşirken Dionysos'un tanımının daha ayrıntılı olduğunu söyleyebiliriz.

Burada söz çeşitlerinin üçüncüsü olan harfin ve edatın tanımının, çeşitlerinin, mantıktaki ve mantık öğretimindeki öneminin üzerinde durabiliriz. İlk olarak Aristoteles harfi, bileşik bir ses bütünüün parçası olan daha başka seslere ayıramayan ses olarak tanımlar. Ona göre bileşik ve anlamsız ses olan hece, bir sessiz harf ve yarım vokalle bir vokalin birleşmesidir. Bağlaç ise bileşik, anlamsız olan ses bütünüdür. Bağlaç bir sesin çeşitli ses bütünlerini tek anlamlı bir ses bütünü haline getirir. Örnek olarak gerçi, gerçekten, fakat vb. bağlaçları verilebilir.³³ Aristoteles *Önerme* kitabında bağlaçtan sadece iki defa bahseder. İlkinde yargı cümlelerinin tasdik ve inkar bildirdiği kalanların ise *bağlaçla* (*conjunction*) birleştirildiği ifade edilir. İkincisinde ise yargı bildiren tam söz, ya bir olanı gösterdiği için ya da *bağlaçla* (*conjunction*) tam olur.³⁴ Böylece Aristoteles sözcüğün en küçük parçası olarak harfte ve önermelerde, yargının oluşmasında parçaları bir araya getiren bağlaçtan kısaca söz eder.

²⁶ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 17-18.

²⁷ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 16-17; Aristoteles, *Önerme*, s. 4; agy., *Poetika*, s. 56.

²⁸ Dionysos Thraks, *Grammer Sanatı*, s. 31.

²⁹ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 16-17.

³⁰ Aristoteles, *Poetika*, 1456b, s. 57-58.

³¹ Dionysos Thraks, *Grammer Sanatı*, s. 45.

³² Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 16-17.

³³ Aristoteles, *Poetika*, 1456b, s. 56-57.

³⁴ Aristoteles, *Önerme*, s. 7-8.

Buna karşılık Fârâbî, önce Arap gramercilerini, edatlar olarak adlandırdığı sözlerin anlamlarına göre özel bir adla sınıflandırılması gerekirken bunu yapmamalarını eleştirir. Bu yüzden kendisi Yunanca konuşan gramercilerin sınıflandırmalarını kullanır. Yunan gramerciler ise edatları; ismin yerine geçenler, birleştiriciler, araçlar, tamlayıcılar ve bağlayıcılar olarak sınıflandırarak adlandırırlar.³⁵ Dionysos Thraks edatı, hem kelimelerin birleştirilmesinde hem de sözdiziminde sözün bütün bölümlerinin önünde yer alan söylem olarak tanımlar.³⁶ Diğer taraftan Aristoteles *Önerme'de* edatlardan bahsetmemesine rağmen Fârâbî bu eserin şerhinde kısaca değinerek edatların kendi başlarına bir anlamı olmadığını ancak bir isim veya fiile bitişerek anlam kazandığını ifade eder. Dolayısıyla edatlar, önermeyi oluşturan nitelik, nicelik, şartlı önermelerde bağlaçlar gibi hususlarda önemi nedeniyle incelenmelidir.³⁷ Fârâbî mantık öğretiminde edatları, yargının tam olarak ifade edilip anlaşılması bakımından önemli bir konuma sahip olduğunu düşündüğünden geniş biçimde ele alır.

Fârâbî'ye göre edatların birinci grubu *ismin yerine geçenlerdir/el-havâlif*. Örneğin *elbisem/sevbî* sözünde geçen "m/ye harfi" yahut *ben/ene, sen/ente* gibi her söz ismin yerine geçen edatlardandır.³⁸ İsmi yerine geçen edat olarak zamirlerin, Arap dilbilgisinde karşılığı yoktur. Ancak ilk dönem Arap dilbilgisi eserlerinde, isim, fiil ve harfin dışında kalan kelimeler için bu ismin kullanıldığından bahsedilir. Sözelimi isim-fiil, şaşkınlık bildiren kelimeler, övgü ve yergi fiilleri gibi kelimeler, zaman ve eylem ifade etmelerine rağmen fiil olarak kabul edilmemektedirler. İşte bu tür kelimelere gramerciler, ismin yerine geçenler/*havalif* demektedirler.³⁹ Dionysos Yunancada zamiri, ismin yerine kullanılan, belirli şahıslara işaret eden söylem olarak tanımlar.⁴⁰ Açıkçası Fârâbî *havâlif* adıyla ismin yerine geçen zamirleri kastederek dilbilgisindeki kullanımının farklılığına işaret etmektedir. Mantık öğretiminde önermelerde zamirlerin, ismin yerine geçecek şekilde kullanımına dikkat edilmelidir.

Fârâbî'ye göre ikinci sıradaki *birleştiriciler/vâsîlât, tarif/belirlilik takısı* için isme bitiştirilen nida harfleri, isme bitiştirildiğinde isimlendirilenin her parçası için anlamın geçerliliğine delâlet eden harfler (*her* gibi), hükmün isimlendirilenin bir kısmı için geçerli olduğuna delâlet eden harflerden (*bazı* gibi) oluşur.⁴¹ Aristoteles belirlilik edatını (article) bileşik ve anlamı olmayan ses

³⁵ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, çev. Yaşar Aydın, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 16-17.

³⁶ Dionysos Thraks, *Gramerciler Sanatı*, s. 55.

³⁷ Ferruh Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 135-136.

³⁸ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 19.

³⁹ Abdullah Hacibekiroğlu, *Arap Dilinde Edatların Metinde Kurduğu Anlamsal İlişkiler*, (Basılmamış Doktora Tezi), YBÜSBE, Ankara, 2015, s. 42.

⁴⁰ Dionysos Thraks, *Gramerciler Sanatı*, s. 53.

⁴¹ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 20.

olarak tanımlar. Bu edat cümlelerin başını, ortasını veya tek tek bölümlerini gösterir. Örneğin etrafında, hakkında, üzerinde vb. belirlilik edatları böyledir.⁴² Dionysos ise Yunancada “belirlilik” edatını, isim çekimlerinin önünde ve arkasında yer alan sözün çekimli bölümü olarak tarif eder. Belirlilik, cins, sayı ve hal olarak bulunur.⁴³ Bu edatların bilinmesi Arap dilinde önermenin niceliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Fârâbî’ye göre üçüncü grup edatlar yani *aracılar* (*el-vâsitât*), bir isme eklendiklerinde bu isimle isimlendirilenin başka bir şeye nisbet edildiğine delâlet ederler. Örneğin, “...den, ...dan (*min*), ...den dolayı (*an*), ...e kadar (*ilâ*), ...üzerinde (*alâ*) vb. edatlardır.⁴⁴ Fârâbî’nin *aracılar* adını verdiği bu grubu Dionysos Thraks, Yunancada, *içinde* (*en*), *içine* (*eis*) vb. altı tanesi tek heceli, boyunca (*ana*), *göre* (*kata*) vb. on iki tanesi iki heceli olmak üzere toplam on sekiz edat sayar.⁴⁵ Aracı olan edatlar kategorilerde, nispet ilişkisini ifade ederler.

Dördüncü gruptakiler Fârâbî’ye göre *tamlayıcılar* (*el-havaşf*) ve bunlar *muhakkak*, *gerçekten* (*inne*) vb. edatlardır. Tamlayıcılar, bir isme eklenerek bunun varlık, sabit ve doğruluk bakımından kesinliğine delâlet ederler. Örneğin, “*Muhakkak* Allah birdir veya *Muhakkak* âlem sonludur.” önermeleri gibi. Burada *muhakkak* edatına, şeyin varlığı, zâtı, cevheri anlamında “*inniyye*” denilir. Mantıkçılar *inniyye* edatına, cevher anlamı verirler.⁴⁶ Fârâbî’ye göre halk arasında yaygın olmayan bu edat, bilim insanları tarafından varlık anlamını bildirmek üzerine kullanılır. Haber bildiren yani önerme yapısındaki cümlelerde kullanılan bu edat, Yunanca ve Farsça gibi dillerde varlık anlamını bildirir.⁴⁷ Dilbilgisinde “*inne*” edatı sözün anlamını pekiştirmek içindir. Eğer önermede bildirilen haberin gerçekleşip gerçekleşmediğiyle ilgili olarak bir şüphe yoksa bu edat kullanılmaz. Ancak haberin gerçekleşmesinde olasılıklı bir durum varsa bilginin gerçekleştiğini ifade etmek üzere bu edat kullanılır.⁴⁸ Açıkçası bu edat mantıkta varlık bağlacına benzer bir işlev görür ve önermenin ifade ettiği yargının sabitliğini ve doğruluğunu haber verir.

Fârâbî’ye göre önermenin başına gelen “değil” (*leyse*) ve “yok” (*lâ*) edatları yargıyı olumsuzlar. Aynı şekilde önermenin başına gelen “evet” (*ne’am*) edatı ise yargıyı olumlar. Oysaki gramerciler edat olan “değil”i, fiiller arasında saymaktadır. Gramerciler bunun gibi bazı edatları isimler veya fiiller arasına yerleştirmektedir. Buna karşılık mantıkçının tamlayıcıları, edatlardan kabul ederek isim ve fiil yapmamasının olumlu faydaları bulunmaktadır.⁴⁹ Zira

⁴² Aristoteles, *Poetika*, 1457a, 57.

⁴³ Dionysos Thraks, *Grammer Sanatı*, s. 51.

⁴⁴ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 20.

⁴⁵ Dionysos Thraks, *Grammer Sanatı*, s. 55.

⁴⁶ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 20.

⁴⁷ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 2.

⁴⁸ Abdülkâhir el-Cürçânî, *Sözdizimi ve Anlambilim*, çev. Osman Güman, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 282.

⁴⁹ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 21.

önermenin konu veya yüklemine başına getirilen bu tamlayıcı edatlar, varlık bildirme, olumluluk ve olumsuzluk bakımından hükmün sınırlarını ortaya koymaktadır. Ne var ki gramerciler bu edatları, isim veya fiil olarak kullandıklarında hükmün sınırlarını belirlemekten ziyade bunlar, anlamı açık dilsel bir ifade olarak kalmaktadır. Mantık öğretiminde ise bu edatlar, önermenin niteliğini belirttikleri için önemlidirler.

Fârâbî soru edatlarına verilen cevapları, önermede yüklem olması bakımından açıklarken aslında bunların, mantıktaki kategorilere karşılık geldiğini gösterir. Bu edatlar gramerci için sadece soru edatı olarak ele alınır. Fârâbî tamlayıcı edatlar arasında soru edatlarını kategoriler olarak sayar. Şeyin miktarı hakkında bilgiyi, şeyin ne zaman var olduğunun bilgisini ve şeyin yeri hakkındaki bilgiyi soran edatlara verilen cevaplar kategorilere karşılık gelmektedir. Burada soruya cevap veren kişinin cevabı, soruda kullanılan edatların isminden türetilen bir isimle isimlendirilir.⁵⁰ Yine gramerde soru edatları sayılan bunlar, mantıkta, kendilerinin talep ettiği şeyin bilgisi üzerinden açıklanır. Buna göre miktar sorulurken kullanılan “kaça/kem” soru edatından türetim yoluyla “nicelik/kemmiyet”, “ne zaman/metâ” soru edatından aktarım yoluyla “zaman/metâ” kategorisi, “nerede” soru edatından aktarım yoluyla “mekan/eyne” kategorisi elde edilir.⁵¹ Böylece ontolojik ve epistemolojik bakımdan felsefi bir sorun olan kategoriler, Fârâbî tarafından soru edatlarıyla formüle edilerek mantık öğrencisinin daha kolay anlayabileceği bir şekilde dönüştürülmüş olmaktadır.

Bu kategoriler içerisinde en fazla dikkat çekenini ise *cevherdir*. Şeye bitleştirildiğinde onun varlığının bilgisini talep eden “*Şey var mıdır?*” sorusundaki “*mi, mu*” (*hel*) soru edatıdır. Bu soru edatı bileşik ifadelerin başına getirilir. Örneğin “*Sokrat evde midir?, Zeyd gidiyor mu?*” gibi sorular varlığın bilgisini sormaktadır. Bu edat isme yüklendiğinde ise tek başına değil, ismin gösterdiği anlamdan ayrı olarak örtük biçimde başka bir anlamı da kendisinde bulundurma kaydıyla varlığın bilgisini sorabilir. Örneğin “*Zeyd ... mi?*” sorusunda Zeyd ismine bitleştirilen “*mi*” edatı, “*vardır, evdedir*” gibi örtük bir anlamı isimde örtük olarak ayrı ikinci anlamı bulundurmasını gerektirir.⁵²

Fârâbî sadece şeyin zatının kavramını/tasavvurunu soran “*nedir/mâ, o nedir/mâ hüve*” soru edatlarından bahseder. Bu soru edatı, şeyin varlığının bilgisini değil, şeyin zatının tasavvurunu sorar. Ancak “*mevcut/vardır*” ifadesi, “*Şey nedir?*” sorusuna eklenirse anlamsız bir ifade ortaya çıkar. Bazen bu soru edatıyla şeyin varlığına dair bilgiden önce şeyin isminin anlamı sorulabilir. Şeyin varlığına dair bilgiden sonra ise onun miktarı, zamanı ve mekanına dair bilgi soru haline getirilebilir. Yine bu soru edatı basit (müfret) veya basit konumunda olan

⁵⁰ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 22.

⁵¹ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 22.

⁵² Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 22.

isme bitişir. Örneğin “Ay nedir?, Hareket nedir?” basit isimlere ve “*Ay tutulması nedir?*” basit konumdaki isme eklenir. Burada “*ay tutulması*” (*küsufu'l-kamer*) ismi Arap dilinde yapı olarak iki kelimeden oluşmakla birlikte tamlama olduğu için basit kabul edilir. Ancak bu soru edatı bileşik ifadeye bitleştirilirse anlamsız olur. Örneğin; “*Ay tutuluyor nedir?*” soru cümlesi böyledir. Bu örnekte fiil cümlesinin başına “*nedir*” soru edatı getirildiğinde mantıksal açıdan anlamsızlaşır. Bu konuya bir başka örnek şudur: “*İnsan canlıdır nedir?*” sorusunda isim cümlesinin başına “*nedir*” soru edatı getirildiğinden soru cümlesi anlamsız hale gelir.⁵³ Dolayısıyla mantıkta “*nedir*” soru edatının doğru kullanımı, tümel kavramları cevap olarak vermesi bakımından önem arz etmektedir.

Fârâbî “*nedir*” soru edatına verilen *cevabın* mantıksal bakımdan nasıl olması gerektiği üzerinde durur. Kategorileri soran soru edatlarına verilen cevaplarda olduğu gibi burada ya basit (müfret) ya da bileşik (mürekkeb) yapıda bir cevap verilir. Örneğin, “*Bu şey nedir?*” sorusuna cevap olarak “*Bu şey hurma ağacıdır.*” denildiğinde bu, basit bir cevaptır. Ancak “*Bu şey hurma veren bir ağaçtır.*” denildiğinde bileşik bir cevap olur ki bu da; o şeyin mahiyetinin, inniyetinin veya cevherinin ismidir.⁵⁴ Burada dikkat edilecek olursa “*nedir*” sorusunun cevabı, dilbilgisinde bileşik yapıdaysa cevher kategorisine karşılık gelir.

Fârâbî şeyin “*biçimi/siğası*” ve “*görüntüsü/hey'eti*” hakkında bilgiyi talep eden soru edatlarının, ya şeyin kendini sabitleştiren biçimini ya da zatının varlığı tamamlandıktan sonra onda bulunan hallerinin bilgisini sorduğu görüşündedir. Bunlardan ilkinde örnek; “*ayakkabının*” ayakkabılığına delil olan sabit şeklinin sorulmasıdır. İkincisine örnek ise elbisenin biçimi tamamlandıktan sonra onun ağartılması veya onun parlatılmasıyla ortaya çıkan parlaklık, ışıltı vb.nin elbisenin zatiyla sabit olan biçimine değil, sonradan var olan hallerini gösterir. İşte şeyin biçimine ait bilgileri soran soru edatına verilen cevap, nitelik kategorisidir. Arap dilinde “*nasıldır/keyfe*” soru edatına verilen cevap; yine bu soru edatından türetilen “*keyfiyyet*” yani nitelik kategorisidir. Eğer bu soru edatı şeyin zatına dair biçimi soruyorsa cevap, “*özsel*” (zâtî) nitelik, bu edat şeyin zati dışındaki biçimlerini soruyorsa cevap “*ilineksek*” nitelik olarak adlandırılır.⁵⁵

Fârâbî, beş tümelin adlarını ve tanımlarını benzer şekilde mantığa uygun olarak açıklar. Şeye bitleştirildiğinde onu diğerlerinden *ayırt etmeyi* soran “*O hangi şeydir/eyyü şeyin hüve?*” sorusuna cevap bir şeyi kendisinin dışındaki şeylerden ayırt etmek üzere sorulur. Bu soru edatı şeyin durumunun başkasıyla karıştırılması ihtimalinde kullanılır. Burada şeyin zatının niteliğini soran “*nasıl*” soru edatıyla, şeyin durumunu diğerlerinden ayırt eden “*hangi*” soru edatı birbirine karıştırılabilir. Zira “*O nasıldır?*” sorusuna verilen cevaplar aynı

⁵³ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 23.-24.

⁵⁴ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 24.

⁵⁵ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 24-25.

zamanda “*O hangi şeydir?*” sorusunun cevaplarında verilmesi uygundur. Ne var ki “*O hangi şeydir?*” sorusuna verilen cevapların çoğunluğu “*O nasıldır?*” sorusuna cevap olarak verilemez. Çünkü nitelikler ya şeyin zatının dışında olan biçimleri ya da şeyin zatının biçiminin bilgisini ifade eder. “*O hangi şeydir?*” sorusunun cevabında, şeyi zata bakımından başkasından ayıran nitelikler ve şeyin zatının dışında olan biçimleri ifade eden nitelikler ve şeyi, zata bakımından başkasından ayıran şey bildirilir. Ayrıca “*O hangi şeydir?*” sorusu, şeyin zatının dışında olan biçimleri bildiren nitelikler sorulduğunda, şeyi, hâlleri bakımından başkasından ayıran şey cevap olarak verilir. Sözelimi özü bakımından “*hurma ağacı*”nın “*hurma ağacı*” olarak “*cam*”dan veya “*kılıç*”tan ayrılmasıyla hâlleri bakımından Zeyd’in Amr’dan iyi veya kötü olmasıyla ayrılması aynı değildir.⁵⁶

Tamlayıcı edatların sonuncusu ise cümlenin başına getirildiğinde onun sebebine ilişkin bilgiyi soranlardır. Bunlar; “*niçin/lime, neden dolayı/mâ bâlü, hangi sebeple/mâ şe’nü*” vb.dir. Varlığı bilinir olan şeyleri soran bu soru edatları, daha çok bileşik yapıların önüne getirilir. Örneğin, “*Zeyd niçin böyle yapıyor?*” sorusunda “*niçin*” soru edatı sebebi sormaktadır. Bu edat nadiren örtük bir anlamı bulunduran basit ifadenin başına gelerek o şeyin sebebine dair bilgiyi talep edebilir.⁵⁷

Fârâbî edatların son grubu olarak *bağlayıcılar/er-ravâbit*’den bahseder. Bu edatlar birçok sözcüğe bitiştiklerinde onu, kendine özgü bir hükümle bağlayıcı hale getirirler. Sözelimi “*ya... ya da/immâ*” edatı, varlığı kesinleşmemiş şeyler arasında kullanılır. Bu edat ifadelere bitiştirildiğinde, ilki ile ikincisini birbirinden ayırır ve uzaklaştırır. Bu edatlara “*ayırıcı bağlaç*” denilir ve mantıkta ayırık şartlı önerme için kullanılır. Varlığı henüz kesinleşmemiş olan ifadenin başına getirildiğinde, kendisinden sonra gelen ifadenin, kendisinin var olmasıyla var olacağını bildiren; “*eğer olur ise/in kâne, her ne zaman olur ise/küllame kâne, ne zaman olur ise/metâ kâne, olduğunda/izâ kâne*” gibi edatlar böyledir. Bu edatlar ilk yargı varolduğunda ikincisinin de var olacağını bildirdiğinden “*bağlayıcı bağ, şartlı bağlayıcılar*” olarak adlandırılır. Örneğin, “*Güneş doğar ise gündüz olur.*” önermesi böyledir.⁵⁸ Bu edatlar ise mantıkta bitişik şartlı önermelerde kullanılır. Öte yandan “*...dığında, ...dığı zaman/lemmâ ve çünkü/iz*” gibi edatlar, her zaman varlığı veya doğruluğu kesin olan ifadenin başına getirildiğinde kendisinden sonra gelen yargının onun için *gerekli/lâzım* olduğunu gösterir. Örneğin, “*Yaz geldiğinde sıcaklar şiddetlenir.*” önermesindeki bağlayıcı böyledir. Fârâbî’ye göre “*ancak/lâkin, ne var ki/illâ enne*” bağlayıcı edatları, şeye bitiştirildiğinde sözün içinde daha önce geçen bir bilgiyle ilgili olan ve ikinci yargıyı içine aldığı zannedilen önceki yargının dışında olduğunu gösterir. Örneğin, “*Güneş doğmuş ise gündüzdür, ancak güneş doğmuştur.*” yargılarında, ilk yargı yani “*güneş doğmuş ise*” güneşin doğduğunun henüz

⁵⁶ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 26.

⁵⁷ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 27.

⁵⁸ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 27-28.

kesinleşmediğini gösterirken, “*ancak*” edatıyla ilk yargının kendisi için sürekli geçerli olmadığını, varlığı kesinleştiğinde ve tekrarlandığında ilk yargının geçerliliğini bildirir. Bu edatlar, mantıkta “*istisnâ edatları*” olarak adlandırılır.⁵⁹ Şeye bitleştirildiğinde, kendisinden önce gelen şeyin “*gayesini*” bildiren “*...için/key, amacıyla/li*”, kendisinden önce gelen veya kendisinden sonra gelen için sebep bildiren “*çünkü/li enne, ...den dolayı/min ecli*”, “*...in sebebiyle/min kibelî*”, başına getirildiği ifadenin, kendisinden önce gelen başka bir şeyden meydana geldiğini gösteren “*o halde/fe izen*” bağlayıcılar da vardır.⁶⁰ Tüm bu bağlayıcı edatlar, dilbilgisinin konuları olmakla birlikte Fârâbî, bunları mantığın konularına göre sınıflandırıp açıklayarak yargıların dilsel biçimini belirlemeye çalışır.

Sonuç olarak Aristoteles varlık, dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi inşa ederken mantık sanatı vasıtasıyla dile ve düşünceye biçimsel bir yapı kazandırma çabasıdır. Kendisinden sonra gelen ve ilk gramer kitabını yazan Dionysos Thraks, formel yapıda bir dilbilgisi kurgular. Ancak İslâm düşüncesinde mantığın inşa edicisi olan Fârâbî, dil ve düşünce arasında tesis ettiği yakınlığı mantık ve dilbilgisi arasında da kurarak biçimsel bir dil oluşturmayı dener. Onun bu çabasını asıl olarak kendisinin mantık öğretimiyle ilgili görüşlerinde tespit etmekteyiz. Aristoteles’in *Kategoriler* eserine başlamadan önce *Mantıkta Kullanılan Lafızlar* isimli eseriyle mantığın terimlerini dilsel açıdan sınıflandırarak açıklar. Böylece mantık öğrencisi öncelikle dilsel olarak mantık öğrenmeye hazır hale getirilir. Onun mantık öğretimindeki bu sistemli yaklaşımının günümüz mantık öğretimi için ilham kaynağı olabileceği kanaatindeyiz. Elbetteki Fârâbî kendi yaşadığı toplumun ve aynı zamanda bilimin dili olan Arapçada böyle bir çalışma yaparken bu dilde öğrenim gören öğrencileri hedef almaktadır. Benzer şekilde kendi dilimizde bu tür eserlerin hazırlanarak mantık öğretiminde kullanılmasının mantık öğrencisi açısından oldukça faydalı olacağı görüşündeyiz.

⁵⁹ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 28-29.

⁶⁰ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 29.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, *Dil, Şu Büyülü Düzen*, Bilgi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2003.
- ALTUĞ, Taylan, *Dile Gelen Felsefe*, YKY, İstanbul, 2001.
- ARİSTOTELES, *Poetika*, çev. İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 9. Basım, İstanbul, 2001.
- ARİSTOTELES, *Kategoryalar*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, MEBY, İstanbul, 1989.
- ASTER, Ernst von, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, Sosyal Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1994.
- BORNSTEIN, Diane, *An Introduction to Transformational Grammar*, University Press of America, Newyork, 1984.
- el-CÜRCANİ, Abdülkâhir, *Sözdizimi ve Anlambilim*, çev. Osman Güman, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- FÂRÂBİ, *Risaletu't-Tenbih alâ Sebili's-Saade*, tah. Sehban Halifat, el-Camiatü'l-Ürdüniyye, Amman, 1987.
- FÂRÂBİ, *el-İbare*, Kitâb fi'l-Mantık içinde, tah. Muhammed Selim Salim, Matbaatü Dâru'l-Kütüb, Mısır, 1976.
- FÂRÂBİ, "Fârâbî'nin Şiir Sanatının Kanunları Adlı Risalesi", *AÜİFD*, çev. Mehmet Bayrakdar, c. XXXVI, (45-65).
- FÂRÂBİ, *Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- FÂRÂBİ, *et-Tavtia*, Mantığa Giriş Risaleleri içinde, çev. Yaşar Aydın, İstanbul, 2018.
- FÂRÂBİ, *Kitâbu'l-Mekûlât, el-Mantık İnde'l- Fârâbî* içinde, tah. Refik el-Acem, c. 1, Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 1986.
- FÂRÂBİ, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, çev. Yaşar Aydın, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- GÜNEŞ, Firdevs, "Dil Bilgisi Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar", *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 2 (7), (ss. 71-92), 2013.
- HACİBEKİROĞLU, Abdullah, *Arap Dilinde Edatların Metinde Kurduğu Anlamsal İlişkiler*, (Basılmamış Doktora Tezi), YBÜSBE, Ankara, 2015.
- ÖZPİLAVCI, Ferruh, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- De SAUSSURE, Ferdinand, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001.
- THRAKS, Dionysios, *Gramer Sanatı*, çev. Eyüp Çoraklı, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2006.
- TÜRKER, Sadık, "Erken Klasik Arap Dilbilgisel Düşüncesinde (EKADD) Kıyas ve Temelleri", *Kutadgubilig Dergisi*, S. 11, 2007.
- VARDAR, Berke, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998.
- YEŞİL, Mustafa, *Fârâbî ve Quine'da Dil, Anlam ve Doğruluk İlişkisi*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2019.